

11-Mavzu: Etnik va ijtimoiy xotira.

Reja:

1. Xotira haqida tushuncha.

2. Milliy ong, milliy xotira va ijtimoiy xotiralarning o'zaro bog'liqligi.

Garchi sezish va idrok etish insonning barcha bilimlari manbai sanalsada, hissiy bilish ular bilangina kifoyalanmaydi. U yoki bu predmet insonning sezgi a'zolariga ma'lum vaqt mobaynida ta'sir ko'rsatadi. So'ngra bu ta'sir barham topadi. Biroq predmetning obrazi izsiz yo'qolmaydi. U xotirada gavdalanadi va saqlanib qoladi. Binobarin, biron-bir narsa haqida u yo'qolganidan keyin ham fikr yuritish mumkin, chunki u haqda muayyan tasavvur qoladi. Yumiq ko'zlar bilan ham biz nimalarnidir tasavvur qilamiz.

Shunday qilib, biz haqiqatga eltuvchi yo'l naqadar og'ir ekanligini ko'ramiz: u amalda jonning barcha kuchlari – xotira, iroda, tasavvur, intuitsiya va aqlning bor kuchini ishga solishni nazarda tutadi. Masalan, xotirani olaylik. Bilish haqida xotirasiz fikr yuritish mumkinmi? Albatta, yo'q: xotirasiz jon – baliqsiz to'r degan gap. Bu ajoyib hodisasiz bilishni tasavvur qilish mumkin emas.

Sezish va idrok etish jarayonlari o'zidan keyin miyada «iz» qoldiradi. Bu izlarning mohiyati insonga ayni lahzada ta'sir ko'rsatmayotgan narsalarning obrazlarini gavdalandirish qobiliyatidan va iborat.

Xotira o'tmish va hozirgi zamonni birlashtiradi, ularning bir-biriga o'tishini ta'minlaydi. “Tovushlar va so'zlar soni ko'paygandan keyin, odamga uning xotirasi yordamga keladi... Yozuv ham xotira bilan birga inson imkoniyatlarini oshiradi”¹. Agar obrazlar miyada unga predmet ta'sir ko'rsatgan paytda paydo bo'lib, bu ta'sir to'xtaganidan keyin darhol g'oyib bo'lganida, inson narsalarni har safar mutlaqo notanish narsalar sifatida qabul qilgan. U mazkur narsalarni tanimagan, demak, ularni anglamagan bo'lar edi. Biror narsani anglash uchun aqlning ishlashi – hozirgi holatni oldingi holat bilan taqqoslashi talab etiladi. Tashqi ta'sirlarning idrok etilishi va ularning vaqtda saqlanishi natijasida xotirada tasavvurlar uyg'onadi.

«Individning o'z tajribasida esda olib qolishi, esda saqlashi va keyinchalik uni yana esga tushirishi **xotira** deb ataladi». Bunda *xotira* – atrof-muhitdagi narsa va hodisani bevosita va bilvosita, ixtiyoriy va ixtiyorsiz ravishda, passiv va aktiv (faol) holda, reproduktiv va produktiv tarzda, verbal va noverbal shaklda, mantiqiy va mexanik yo'l bilan aks ettiruvchi esda olib qolish, esda saqlash, qaytadan esga tushirish, unutish hamda tanish, eslashdan iborat psixik jarayon ya'ni taassurotlarni

¹ Qarang.S.M.Hotamiy. Islom tafakkuri tarixidan.-T.: Minhoj, 2003.- B.74

ijodiy qayta ishlashga yo'naltirilgan mnemik (*yunon. «mnema» - xotira*) faoliyat, psixikaning «tanasi» sifatida namoyon bo'ladi.

Xotira obrazli qilib tushuntirilganda, psixikaning «tanasi» sifatida e'tirof etiladi. Chunki insonning psixik taraqqiyoti va ongi uning xotirasidagi ma'lumotlarning hajmi, mohiyati, mazmundorligi, anglanganligi, ularning o'zaro bog'langanligi bilan belgilanadi. Boshqa bilish jarayonlari (diqqat, sezgi, idrok, tasavvur, tafakkur, nutq, xayol) esa «tananing a'zolari» (xuddi organiemianning harakati uning a'zolari funksiyasi bilan bog'liq bo'lgani singari) sifatida ma'lumotlarni o'zlashtirishda o'z funksiyalarini bajarish bilan unga yordam beradilar. Jumladan, avvalo biz ma'lumotlarni o'zlashtirish jarayonida ongimiz yoki his-tuyg'ularimizni muayyan (o'zlashtirilayotgan) obyektga qaratamiz, yo'naltiramiz (diqqat). So'ngra sezgilarimiz o'sha obyektning tashqi xususiyatlarini alohida-alohida, bevosita aks ettirsa, idrokimiz esa ancha murakkab jarayon sifatida hodisalarni yaxlit bir tizimga keltirishimizni amalga oshiradi. Tasavvur idrok qilingan narsa va hodisalarning obrazi miyamizda qayta tiklanishiga yordam berib, u hissiydan aqliy bilishga o'tishga vositachilik rolini o'taydi. Tafakkur o'zlashtirilayotgan obyektning ichki, yashirin tomonlarini umumlashtirib, bilvosita aks ettirib, muayyan fikr, g'oya, mulohaza, faraz, taxminlarni nutq orqali ifoda etishni ta'minlaydi. Xayol idrok qilinmagan narsa va hodisalarning obrazini miyamizda aks etishi orqali xotirani ma'lumotlar bilan boyitadi.

Shuningdek, xotiraning esda olib qolish (fiksatsiya), esda saqlash (retentsiya), esga tushirish (reproduksiya), unutish kabi jarayonlari ham alohida ajratib ko'rsatiladi. Ularning har biri mustaqil holatda namoyon bo'lmaydi, chunki ular muayyan faoliyat davomida, xoh bilish, xoh mnemik faoliyat bo'lishidan qat'iy nazar shakllanadi va o'sha faoliyat tuzilishi, mohiyati va mazmuni bilan belgilanadi. Shu bois inson tomonidan biror bir ma'lumotni esda olib qolish, esda saqlash, esga tushirish uning individual tajriba ko'lami, bilim saviyasi va aql-zakovati darajasiga ham bog'liqdir. Chunki esda olib qolingan narsa va hodisalarni keyinchalik qo'llash uchun esga tushirish taqozo etiladi. Bu o'z navbatida mnemik faoliyatni ishga tushishini taqozo etadi. Agar o'zlashtirilgan ma'lumotlarning ushbu faoliyatda ishtiroki amalga oshmasa, ular unutilishi mumkin. Ma'lumotlarning esda saqlanishi, uning shaxs faoliyatida qanday aks etishiga bog'liq bo'lib, ular har xil holatlarda odamning bilish faoliyati, xulq-atvori hayotiy tajribasi va madaniy malakasi bilan izohlanadi.

Shunday qilib, xotira shaxs psixik faoliyatining eng muhim tarkibiy qismlaridan biri bo'lib hisoblanadi. Tabiatda va jamiyatda namoyon bo'ladigan har qanday toifadagi psixik hodisa o'zining tarkibiga kiruvchi har bir qismni muayyan tartibda o'zaro bog'langan tarzda saqlab qolinishini talab etadi. Turli ko'rinishga ega bo'lgan «bog'lanish»ga imkoniyat yoki shart-sharoit vujudga kelmasa, u holda

rivojlanish ham bo'lmas edi, chunki I.M.Sechenov iborasi bilan aytganda, kishi «chaqaloqlik holatida» mangu qolib ketgan bo'lardi.

Xotira psixologiya fanining chuqur tadqiq qilingan jarayonlaridan biri bo'lib hisoblansada, lekin fan va texnikaning taraqqiyoti ko'p jihatdan xotira muammolarining o'rganilishiga bog'liqdir. Jahon psixologiya fanida assotsiativem, geshtaltiem, bixevioriem, freydiem kabi ko'plab yo'nalishlar mavjud bo'lishiga qaramasdan, bugun xotiraning yagona va tugallangan nazariyasi ishlab chiqilmagan. Ilmiy-nazariy xususiyatlarga ega bo'lgan, gipotetik faraz tarzidagi nazariyalar va qarashlarning haddan tashqari ko'pligi kibernetika, tajriba va genetik biologiya, biokimyoy, fiziologiya, tibbiyot nuqtai nazaridan yondashganligi bilan tasniflanadi. Bu narsaning barchasi xotirani o'rganishning *psixologik, fiziologik va biokimyoviy* boshichlari mavjudligidan dalolat beradi.

Mazkur uch yo'nalish ichidan xotiraning psixologik jihatdan tadqiq qilinishi o'zining boy materiallari bilan boshqalaridan sezilarli ustunlikka ega bo'lib, psixologiya fanida xilma-xil nazariyalar ishlab chiqilganligi hamda original, innovatsion g'oyalar ilgari surilganligi ma'lumdur. Bu nazariyalar negizida xotira jarayonlarining shakllanishiga insonning faolligi qanday ahamiyatga egaligi va bunday faollikning mexanizmi qanday yuzaga chiqishi haqidagi muammolarni tasniflash va baholash yotadi.

Milliy ong zaminida, birinchi navbatda, muayyan etnik birlikka mansublikni anglash yotadi. Bu milliy o'zlikni anglashning asosidir. Milliy o'zlikni anglash millatning tarixi, taqdiri, mushtarak manfaatlari, tili, madaniyati, iqtisodiy hayoti, milliy xususiyatlarini yaxlit tushunishdir. Demak, milliy mansublik har bir shaxs zimmasiga muayyan mas'uliyatni ham yuklaydi. Millat vakili uning manfaatlari, maqsadlari bilan bog'liq umummilliy g'oyadan chetda tura olmaydi. Milliy g'oya, milliy mafkura xalqni, millatni muayyan manfaatlar yo'lida birlashtiruvchi, uyushtiruvchi, uning faoliyatiga maqsad va yo'nalish baxsh etuvchi, shu asosda uning istiqbolini belgilovchi ijtimoiy ruhiy omildir.

“O'zbek” degan so'z biz uchun bir etnik birlikning nomigina emas, balki iftixor, hurmat belgisi, burch va mas'uliyat manbaidir. “O'zbek” degan so'z qulog'imiz ostida shunchaki jaranglamaydi, balki qalbimiz, ruhiyatimizning eng nozik torlarini tebratadi, ilhom, ishonch, ko'tarinki ruh baxsh etadi. Biz shu millatning farzandi bo'lganimiz bilan, uning tarixi, madaniyati, qadriyatlarini, milliy fazilatlarini bilan, xalqimizning yutuqlari bilan faxrlanamiz, uning oldidagi burch va mas'uliyatimizni to'laroq, chuqurroq anglashga harakat qilamiz. Bu milliy ongning birlamchi va asosiy poydevoridir. O'z xalqini boshqalardan ko'ra ko'proq sevmaydigan inson bo'lmaydi. Qanchalik baynalmilalchi bo'lmaylik, milliy ma'naviyat, his-tuyg'u qalbimizdan chuqurroq o'rin olaveradi. Boshqa millatlar orasida bo'lganimizda o'zbeklar ko'zimizga issiqroq ko'rinadi, tili jarangliroq tuyuladi. Bu ham milliy ong e'tiqod, milliy ruhiyat darajasiga ko'tarilganining

belgisidir. Asrlar davomida bunday e'tiqod inson qalbiga, hatto qon-qoniga singib ketadi, millatparvarlik, vatanparvarlik darajasiga ko'tariladi, dunyoqarashiga chuqur ta'sir etadi.

Demak, “yuksak milliy onglilikning yana bir muhim belgisi — vatanparvarlik, millatparvarlik bo'lib, ular tarixiy ong va tarixiy xotira bilan bog'liq”¹.

Millatparvarlik va vatanparvarlik bir-biri bilan bog'liq, biri ikkinchisini to'ldiruvchi ma'naviy fazilatlaridir. O'z xalqini sevgan inson shu xalq minglab yillar davomida yashab kelgan, kelajak avlodlari ham yashaydigan, rivojlanib, o'z baxt--saodatini topadigan vatanini sevmasligi mumkin emas. Vatan inson uchun ona kabi yagonadir. Dunyoda boy, rivojlangan, go'zal yurtlar ko'p. U yyerlarda tinch, to'q, farovon yashash ham mumkin. Biroq bu yurtlar haqiqiy e'tiqodli, imonli kishilar uchun haqiqiy Vatan bo'la olmaydi. Xalqimizda, “o'zga yurtga podshoh bo'lgandan ko'ra, o'z yurtida gado bo'lganing yaxshi”, degan maqol sababsiz yaratilmagan. O'zbeklar dunyoning qayerida bo'lsalar ham, o'z vatanini unutmaydilar; vatandan qanchalik olisda bo'lsak, uni shunchalik ko'proq sevamiz, qo'msaymiz, qadriga yetamiz. Musofir bo'lmagan — musulmon bo'lmaydi, deganlaridek, uzoq yurtlarga safarga borganimizda Vatan ko'zimizga boshqa mamlakatlardan go'zalroq, afzalroq ko'rinadi. Fitratning “Vatan qiblagohdir”, Islom Abdug'anievich Karimovning “Kelajak avlodlar uchun bizdan ozod va obod Vatan qolsin”, “Elim deb, yurtim deb yonib yashamoq kerak”, degan fikrlarida ham xuddi shu ma'no bor.

O'zbekiston jahondagi barcha o'zbeklarning manfaatini himoya qiladigan, birlashtiradigan, qadr-qimmatini, obro'-e'tiborini ko'taradigan yagona Vatandir. Shu vatanni unutish, uning manfaatlariga xiyonat qilish — vatanfurushlikdir. Bizning milliy e'tiqodimizga ko'ra, vatanfurushlik ma'naviy tubanlikdir.

Vatanparvarlik oddiy his-tuyg'u emas, balki yuksak burch va mas'uliyatdir. Vatanni sevaman, deb ko'p gapiradiganlar emas, balki uning istiqboli, manfaati yo'lida fidoyilarcha xizmat qiladigan kishilar haqiqiy vatanparvar bo'ladilar. Vatanparvarlik, birinchi navbatda, insonning el-yurt manfaati yo'lidagi halol mehnatida namoyon bo'ladi. Shuning uchun ham bugungi kunda O'zbekiston jamiyatining eng birinchi vazifasi — “yoshlarning ongiga Vatanni sevish, umuminsoniy axloqiyma'naviy qadriyatlarni singdirish, milliy o'zligini anglatish, mehrshafqatli, vijdonli, andishali qilib tarbiyalash”².

O'zbekiston bizning yakkayu yagona Vatanimiz ekan, uning taqdiri barchamizning ham taqdirimizdir. Shu Vatan tinch bo'lsa, biz ham tinch bo'lamiz, boy bo'lsa — boy bo'lamiz, rivojlansa — barcha orzu-umidlarimiz ushaladi. O'zbekistonni hurmat qiluvchilar ko'p, lekin uni hech kim o'zbeklar singari

¹ Qarang: Raximova D. Istoricheskoe soznanie kak vajneyshiy faktor formirovaniya ideologii nezavisimosti. // Obshchestvennye nauki v Uzbekistane. — Tashkent, 2004. — № 2– 3. — S. 89– 90.

² G'aybullaev O. Yoshlar ongiga istiqloq g'oyasini singdirishning ijtimoiy mohiyati haqida. // O'zbekistonda ijtimoiy fanlar. — Toshkent, 2005. — № 1– 2. — B.80.

sevmaydi, hech kim Vatanimizning istiqbolidan, yurtda ahillik, barqarorlik hukm surishidan biz, o'zbeklarchalik manfaatdor emas. Hadislarda ham "Vatanni sevmoq iymondandir", degan tabarruk so'zlar aytilgan. Demak, vatanparvarlik imon, e'tiqod darajasiga ko'tarilgan ma'naviy fazalatlarning biridir. Vatanparvarlik tuyg'usining milliy ong, tarixiy ong, tarixiy xotira, dunyoqarash tizimidagi o'rni, ahamiyati ham shu bilan belgilanadi.

Milliy ongning, tarixiy ongning, tarixiy xotiraning bir-biriga, dunyoqarashga ta'sir etadigan yana bir jihati — milliy birlik, birdamlik, hamjihatlik, hamdardlik, hamkorlik tuyg'usidir. Milliy birlik, birdamlik, hamkorlik, hamdardlik, ahillik ma'lum milliy g'oyaga, mafkuraga tayanib, anglangan mushtarak maqsadlar sari borishdir.

Inson shu tuyg'u asosida o'zining alohida etnik guruhga mansubligini anglaydi, uning tarixi va taqdirini chuqurroq bilishga intiladi, Vatan, xalq manfaatlari yo'lida fidoyilik namunalarini ko'rsatadi, o'z xalqiga mansub kishilar bilan birlashib, milliy manfaatlarni himoya etishga harakat qiladi. Milliy birlik tuyg'usi milliy ongi, tarixiy ongi, tarixiy xotirasi va dunyoqarashiga chuqur singib ketgan millatlarga yorqin istiqbolga ega bo'ladi, o'z maqsadlariga erishadi. Ularni itoatli qullarga aylantirish oson bo'lmaydi. Milliy birlik, mas'uliyat tuyg'usi zaiflashishi mamlakat, xalq hayotida sodir bo'ladigan ma'naviy inqirozlarning bosh sabablaridandir. Milliy onglilik, tarixiy ong, tarixiy xotira millat o'zini o'zi mustaqil idora qila olishini ham ifodalaydi. Buning uchun tarixiy ong va tarixiy xotira milliy ong elementlari sifatida kishilarning dunyoqarashi darajasiga ko'tarilishi kerak, chunki "xotirasi bo'lmagan, tarixini unutgan, o'z ajdodlarining qadriga yyetmaydigan millatning istiqboli yo'q. Bu haqiqatni kishilik tarixi isbotlab turibdi"³. Ayni mahalda "xotira deganda biz bu foniy dunyodan o'tgan ajdodlarimizni eslash, ularning chirog'ini yoqib, ezgu ishlarini davom ettirishni tushunamiz. Bu xalqimizga xos azaliy fazilatdir"⁴. Milliy birlik, birdamlik, hamkorlik, hamdardlik g'oyasi iqtisodiy, siyosiy, ruhiy mustaqillikka erishish masalalarini ham o'z ichiga oladi. Iqtisodiy, siyosiy, ruhiy jihatdan boshqalarga qaram bo'lgan mamlakatda mustaqil milliy davlat barpo etish, milliy manfaatlarni himoya qilish qiyin. Milliy birlik, birdamlik barqaror bo'lgan joydagina milliy davlat, til, madaniyat, qadriyatlar, an'analar yuksalib, milliy maqsadlar va manfaatlar amalga oshishi uchun keng imkoniyatlar yuzaga keladi.

Milliy ong, tarixiy ong, tarixiy xotira milliy birlik — milliy iroda, milliy vijdonning ham asosidir. Milliy birlik oldin kishilarning qalbida mafkura, e'tiqod, axloq, iroda, burch, vijdon sifatida shakllanadi, shundan keyingina katta tarixiy, ijtimoiy-siyosiy kuch sifatida ahamiyat kasb etadi va dunyoqarashga ta'sir ko'rsatadi. Ayni mahalda tarixni obyektiv, chinakam bilish milliy ongni

³ Karimov I.A. Xotira chirog'i o'chmaydi. // Biz kelajagimizni o'z qo'limiz bilan quramiz. – T.:O'zbekiston, 1999. T.7. – B.407.

⁴ O'sha joyda. – B.407.

shakllantiribgina qolmay, yoshlarni separatizm yuzaga kelishidangina emas, balki diniy ekstremizm, millatchilik va shovinizmdan ham himoya qilishda ishonchli qalqon bo'lib xizmat qiladi.

Mustaqillikni qo'lga kiritish, uning imkoniyatlaridan samarali foydalana bilish ham milliy iroda, milliy vijdon tuyg'usi qay darajada rivojlanganligiga bog'liq. Mustamlakachilik davrlarini qo'rsash, qanday sharoitda, kimning qo'li ostida yashasak ham qornimiz to'q, ustimiz but bo'lsa, bizga shuning o'zi yetarli, deb o'ylash milliy ong, iroda, e'tiqod zaifligining belgisidir. Milliy iroda milliy manfaatlarni himoya qilishda ma'lum qiyinchiliklarga bardosh bera bilish hamdir. Milliy birlik tariximiz va taqdirimiz birligini ham anglashdir.

Millat vakillari o'rtasida birdamlik, ahillik, hamjihatlik, umumiy maqsadlar yo'lida bir yoqadan bosh chiqarib, qo'lni qo'lga berib harakat qilish mas'uliyati faqat shu asosdagina shakllanadi. Mahalliychilik, guruhbozlik milliy ong, tarixiy ong, tarixiy xotira darajasi pastligidan, kishilar o'zlarining bir etnik guruhga mansub ekanliklarini chuqur anglab yetmaganligidan, dunyoqarashning milliy zamini zaifligidan kelib chiqadi.

O'zbekiston mustaqillikka erishib, o'z taraqqiyot yo'lini tanlab olgan hozirgi sharoitda mahalliychilikka, guruhbozlikka qarshi kurash olib borish katta amaliy ahamiyatga ega. Yoshlar, qaysi viloyatdan bo'lishidan qat'i nazar, bir millatning vakili ekanliklarini, milliy birlik va birdamlikni ta'minlabgina O'zbekistonni jahondagi rivojlangan davlatlardan biriga aylantirish mumkinligini chuqur anglab yetmoqlari kerak. Milliy birlik tuyg'usi kishilarning qalbida chuqur tomir otmasa, imon va e'tiqodga aylanmasa, millatning istiqboli porloq bo'lmaydi, milliy ong o'smaydi va mamlakat rivojlanmaydi. Milliy ongda, tarixiy ongda, tarixiy xotirada milliy va umuminsoniy manfaatlar uyg'unligi aks etishi jahondagi barcha xalqlarning tarixi va taqdiri bir-biri bilan bog'liqligini bilish natijasidir⁵.

Bu bog'liqlik jahon taraqqiyotining hozirgi boshichida yana ham yorqin ko'zga tashlanmoqda. O'zbekistonning istiqboli o'z imkoniyatlarimizgagina emas, balki boshqa xalqlar, mamlakatlar bilan do'stona hamkorlik va aloqalarimiz rivojiga, jahonda tinchlik, barqarorlik mustahkamlanishiga ham bog'liqdir. Qo'shni mamlakatlarda bo'ladigan qonli voqealar faqat qardosh xalqlarning fojiasi emas, yonma-yon yashayotgan xalqlarning ham rivojiga salbiy ta'sir etuvchi bir omildir. "Qo'shning tinch — sen tinch", degan o'zbek maqolining mazmunida ham shu fikr ifoda etilgan. Shu sababdan ham, mustaqil O'zbekistonning istiqboli haqida o'ylar ekanmiz, qo'shni mamlakatlarda bo'layotgan voqealarga befarq qaray olmaymiz, ularning tinch taraqqiyotidan biz ham manfaatdormiz.

⁵ Qarang: Tulenov J., Jabborov I. Tarixiy ongni rivojlantirish – davr talabi. – T.:Mehnat, 2000. – B.9– 16; Ortiqov N. Ma'naviyat: milliy va umuminsoniy qadriyatlar. – T.:O'zbekiston, 1997. – B. 15– 31.

Milliy ong, tarixiy ong, tarixiy xotira rivojlanishi milliy qadriyatlarni tiklash, o'rganish, hayotga keng joriy qilish bilan ham bog'liqdir. Milliy o'zlikni anglash jarayoni chuqurlashishining asosiy shartlaridan biri ham shudir. Biz o'zbeklar insoniyatning ma'naviy kamolotiga ijobiy ta'sir ko'rsatgan boy madaniy meros, buyuk qadriyatlarning egasimiz. Ota-bobolarimizdan qolgan ulkan moddiy va madaniy merosni bir daryo deb tasavvur etsak, bu boradagi bilim va tasavvurlarimiz hozircha undan bir tomchi, xolos.

Yaqin – yaqinda o'z madaniy merosidan bexabar bo'lib qolgan millatlar orasidan o'rin olgan edik. Bu bizning milliy loqaydligimiz bilan belgilangan fojia emas, balki 135 yil davomida izchillik bilan amalga oshirib kelingan mustamlakachilik siyosatining natijasidir. Hozirgi kundagi eng muhim vazifalaridan biri ham feodal tarqoqlik, mustamlakachilik va sovet tuzumi davrida kelib chiqqan g'aflat uyqusidan tezroq uyg'onish, millatimizning iste'dodi, qobiliyati, qadru qimmatini jahonga to'laroq namoyon etish, yoshlarni tarixiy meros va qadriyatlarimiz bilan yaxshiroq qurollantirishdir. Toki o'zbeklar kim ekanini ularning o'zigina emas, balki jahondagi boshqa xalqlar ham yaxshi bilsin. Yaqin vaqtga qadar o'tmish ajdodlarimiz jahon fani va madaniyatiga qo'shgan hissasi o'zimizdan ko'ra, dunyodagi boshqa ko'plab mamlakatlarda ma'lum va mashhur edi⁶.

Tarix o'tmish voqealarning oddiy bayoni emas, balki katta tarbiyaviy omil hamdir. Tarixiy voqealarni bilish asosida kishilarda o'z xalqiga nisbatan hurmat, muhabbat tuyg'ulari shakllanadi, yoshlar ota-bobolarining qilgan ishlari bilan faxrlanishni o'rganadilar, shu asosda milliy iftixor singari yetuk ma'naviy fazilatlar shakllanadi, milliy ong o'sadi, dunyoqarash mustahkamlanadi.

Tarixiy ong, tarixiy xotira va milliy ong milliy burch va mas'uliyatni anglash hamdir. Mas'uliyat har bir fuqaro o'z manfaatlarini millat, milliy davlat manfaatlari bilan bog'lay olishidir, bu boradagi o'z burchini his qilishidir. Milliy burch va mas'uliyatning muhim jihati milliy manfaatlarni anglashda ko'rinadi. Shaxs va uning manfaatlarini siyosiy aqidalar soyasida qoldirib ketgan, mavhum ijtimoiy manfaatlarining to'la hukmronligini ta'minlashga moslashtirilgan siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy munosabatlar, shunga asoslangan mafkura barham topadi⁷.

Taraqqiyotimizning hozirgi boshichida shaxs, uning faoliyati, qobiliyati va imkoniyatlari, manfaatlari tobora serqirra bo'lib ko'zga tashlanmoqda. Lekin bu yangi sharoitlar va imkoniyatlar har bir shaxs faqat o'z manfaatlari doirasida qolib ketib, boshqalar bilan ishi bo'lmasligi kerak, degan ma'noni bildirmaydi. Shaxsiy xudbinlik ham dunyoqarash zaifligining ko'rinishidir. Agar kishilar o'z maqsadlari qobig'iga qolib, ularning har biri alohida dunyo bo'lib qolsa, manfaatlar o'rtasidagi

⁶ Qarang: Tulenov J., Jabborov I. Tarixiy ongni rivojlantirish – davr talabi. – T.:Mehnat, 2000. – B.21– 26.

⁷ Qarang: Tulenov J. Ma'naviyat va ijtimoiy taraqqiyot. – T.:Mehnat, 2000. – B. 15– 21.

ziddiyatlar ham kuchayib ketadi. Bunday holda ma'naviy tubanlashish boshlanadi, jamiyatda ijtimoiy falokatlar yuz beradi. Shaxsiy manfaatlar muammosi qanchalik tez va har tomonlama hal etilmasin, baribir, har bir inson mavjud ijtimoiy munosabatlar majmuasiga kiradi. U qanchalik aqlli, tadbirkor, ishbilarmon bo'lsin, butun hayotiy faoliyati odamlar jamoasidagi, millat, davlat hayotidagi munosabatlardan tashqarida bo'lmaydi. Bu boradagi bog'liqlik har bir shaxsga muayyan burch va mas'uliyat talablariga rioya qilish majburiyatini ham yuklaydi. Insonlar muayyan jamiyatda birlashib yashashining asosiy shartlaridan biri ham milliy va fuqarolik mas'uliyati birligi hisoblanadi. Mas'uliyatni sezmay, o'z huquqi uchun kurashish ham ma'naviy zaiflikning belgisidir. Burch, mas'uliyat tuyg'usi inson o'z haqqi, huquqini, jamiyat oldidagi burchini anglashiga asos bo'ladigan ma'naviy zamindir. Chunki "bunga tarix guvoh... bizga bergan buyuk ne'mat — ma'naviyatga hech qachon hiyonat qilmaganmiz, qilmaymiz ham"⁸.

O'z huquqini tanigan, talab qilgan inson boshqalarning ham huquqini hurmat qilmog'i zarur. Aks holda shaxsning o'z huquqi uchun kurashishi xudbinlikka aylanadi. Jamiyatda taraqqiyot, tinchlik, totuvlik, osoyishtalik, insonparvarlik, hamkorlik va hamjihatlik qaror topsagina shaxsning orzu-umidlari ushaladi. Har bir shaxs o'zini jamiyatning, xalqning bir bo'lagi deb bilishi, manfaatlar mushtarakligini tushunishi, faoliyatida o'z xalqi, Vatani, boshqa millatlar, mamlakatlar va butun insoniyat manfaatlarini ham e'tiborga olishi unda tarixiy ong, tarixiy xotira va milliy ong birligiga asoslangan dunyoqarashi yetukligining ifodasidir.

Mamlakat, millat manfaatlarini o'ylamaydigan kishi o'z taqdiriga ham befarq qaraydi. Shuning uchun insonning yashashi va mehnat qilishi millat va mamlakat manfaatlarini chuqur anglashi bilan ham bog'liq. Mustaqil taraqqiyotimizning hozirgi boshichida inson ma'naviy mas'uliyatining tarixiy ong, tarixiy xotira va milliy ong o'sishi bilan bog'liq bo'lgan fuqarolik mas'uliyati bilan aloqador tomonlariga ham jiddiy e'tibor berish zaruriyati kuchaymoqda. Shuning uchun ayrim vaqtda "arzimagan hayotiy masalalarni ham o'z shaxsiy manfaatini ko'zlab, janjal va sud orqali hal qilish, ortiqcha mojarolarga borish, o'ylaymanki, bunday yo'l xalqimizga ma'qul bo'lmaydi"⁹.

Fan va texnika taraqqiyoti yutuqlarini to'la o'rganish, rivojlantirish, hayotga tezda va samarali tadbqiq etish ham milliy ong o'sishining, shu asosda yoshlar faolligi kuchayishining yo'llaridandir.

Biz O'zbekistonning buyuk kelajagiga hashamatli bozorlar, masjidlar orqali emas, balki zamonaviy fan va texnika yutuqlarini to'la egallab, shular asosida xalq

⁸ Normatov I. Ma'naviyat – bebaho boylik. //Erkin va farovon hayotini yuksak ma'naviyatsiz qurib bo'lmaydi. – T.:O'zbekiston, 2006. – B. 70.

⁹ Karimov I.A. Konstitutsiya – yurtimizda yangi hayot, yangi jamiyat barpo etishning huquqiy poydevori. – T.:O'zbekiston, 2003. – B.22.

ma'naviyatini shakllantirib, o'quv yurtlari, ilmiy tashkilotlarning eshiklari orqali kirib boramiz. Shu sababli ham xalq ta'limi tizimini isloh qilish, zamonaviy fan, texnika, madaniyat asoslarini chuqur egallagan kadrlarni tarbiyalash davlatimiz siyosatida ustuvor ahamiyat kasb etmoqda. Bu ham milliy ong davr talablari, imkoniyatlari va ehtiyojlari asosida o'sishining asosiy shartlaridandir.

Yetuk milliy ong boshqa xalqlarning tarixi, madaniyati, qadr-qimmatini hurmat qilishni ham o'z ichiga oladi.

O'zbekiston hududi hamma vaqt ko'p millatli bo'lgan. Bu o'lkada ming yillar ilgari ham, o'zbeklardan tashqari, qozoqlar, tojiklar, turkmanlar, qirg'izlar, qoraqalpoqlar, uyg'urlar va boshqalarning ota-bobolari yashaganlar. Milliy munosabatlarni ijtimoiy adolat mezonlari asosida rivojlantirish, barcha xalqlarning tili, madaniyati, urf-odatlariga hurmat bilan qarash, ularni rivojlantirish uchun keng imkoniyatlar yaratib berish, hamma sohada do'stlik, ahillik, hamjihatlik, hamkorlikni ta'minlash mustaqil o'zbek xalqi milliy ongi, dunyoqarashi o'sishi darajasining ko'rsatkichidir.

O'zbek xalqi hamma vaqt musofirparvar, mehmondo'st bo'lgan. Bu bizning oddiy odatimiz emas, balki mustahkam milliy e'tiqodimizdir. Hadislarda ham shunday ma'nodagi tabarruk so'zlar bor: kimki musulmon mamlakatida yashovchi, boshqa dinga mansub kishini haqorat qilsa, qiyomat kuni o'tdan yasalgan qamchi bilan savalanadi. Yana kimki sulh bitimi bilan yashayotgan g'ayridinni o'ldirsa, u jannatning hidini ham hidlamaydi. Bu fikrlar turli millatlarga mansub bo'lgan kishilar o'rtasidagi munosabatlar madaniyatiga oiddir.

Milliy ongning, tarixiy ongning, tarixiy xotiraning yetukligi milliy tilga munosabatda ham yaqqol namoyon bo'ladi. Buyuk mutafakkir Alisher Navoiy tilga e'tibor — elga e'tibor ekanini ko'rsatib o'tgan edi. Har bir xalqning o'z tiliga e'tibori ham milliy o'zligini anglashi darajasining ifodasidir.

Tarixiy ong, tarixiy xotira, milliy ong millatning obro'si, qadr-qimmatini ham himoya qila bilishdir. O'zbeklar, qars ikki qo'ldan chiqadi, deb bekorga aytmaydilar. Boshqa xalqlarning milliy xususiyatini, madaniyati, tilini, manfaatlarini hurmat qilish ekanmiz, o'z millatimizga ham shunday adolatli munosabatda bo'lishni talab qilishga haqqimiz bor. Aholining ayrim vakillari orasida o'zbek tilini mensimaslik kayfiyati hozir ham uchrab turadi. Ayrim kishilar ingliz, fransuz, arab, xitoy tillarini o'rganayotgan bo'lsa ham, o'zbek tilini bilishga ikkinchi darajali vazifa deb qaramoqdalar. Boshqa tillarni o'rganish ma'naviy kamolot omili ekan, nima uchun o'zbek tili shu tushuncha doirasiga sig'may qoldi?

Tarixiy ongi, tarixiy xotirasi va milliy ongi yetuk millat boshqa xalqlarning tarixi, madaniyati, qadriyatlariga qanchalik ko'p hurmat bilan qaramasin, birinchi navbatda o'z milliy ruhi, milliy ma'naviyati barqaror rivojlanishiga katta e'tibor

beradi¹⁰. Bu aslo inkor etib bo'lmaydigan ma'naviy ehtiyojdir. Hozir O'zbekistonda xalqimizning madaniy-ma'naviy, ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy merosi, milliy davlatchilikni tashkil etish va mustahkamlash, axloq, odob borasidagi qadriyatlarni o'rganish, o'zlashtirish, rivojlantirish uchun qat'iy harakat boshlandi.

Milliy ongning hamda uning tarkibida bo'lgan tarixiy ong va tarixiy xotiraning yoshlar dunyoqarashi shakllanishiga ta'sir etuvchi ayrim tomonlarini ko'rib chiqdik, binobarin, yuqoridagilar buyicha ayrim xulosalar chiqarish mumkin:

— milliy ong – ijtimoiy ongning bir shakli. Bu — kishilar o'zining ma'lum etnik guruhga mansubligini, vatan tarixining ajdodlar qoldirgan an'analar, marosimlar, meros va amaliy tajribani, milliy manfaatlarni umuminsoniy qadriyatlar bilan bog'liq ravishda chuqur anglash, muayyan mushtarak g'oya va mafkuraga tayanib, o'z xalqi va vatanining istiqloli hamda istiqboli yo'lida fidokorona xizmat qilish, boshqa millatlarga ham adolatli munosabatda bo'lib, ularning o'ziga xosligi va manfaatlarini hurmat qilishdir;

— milliy ong mohiyati jihatidan keng tushunchadir: uning tarkibida ko'p elementlar bo'lib, tarixiy ong bilan tarixiy xotira ham shu elementlar qatorida muhim o'rni tutadi. Shu sababli milliy ongning yoshlar dunyoqarashiga ta'sir etish imkoniyati katta. Milliy ong o'z tarkibidagi tarixiy ong va tarixiy xotira yordamida yoshlar dunyoqarashiga milliy tarix, milliy ruhiyat, milliy ma'naviyat, milliy manfaatlarni anglash, ularni qadrlash, himoya qilish, boshqa millatlarga, ularning madaniyatiga, tarixiga xolisona yondashish orqali o'zi bilan bog'liq fazilatlarini kiritadi. Yoshlar dunyoqarashi mustahkamlanishi ham, o'z navbatida, milliy ongning yanada o'sishiga ta'sir etadi;

— hozirgi kunda yoshlarda umuman dunyoqarashni shakllantirish emas, balki uni milliy manfaatlarni tarixiy ong bilan, tarixiy xotira bilan, milliy ong vositasida anglash bilan chuqurroq bog'lash zaruriyati kuchayib bormoqda. Mustaqil davlatimizning siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy, g'oyaviymafkuraviy asoslari mustahkamlanib borayotgan hozirgi sharoitda bu ishning ahamiyati kattadir. Har bir fuqaroga barcha masalalarga mamlakat, millat manfaatlarini nuqtai nazaridan yondashishni ham o'rgatmoq kerak. Bu ishlar o'quv yurtlarida, umuman barcha yoshlar o'rtasida olib borilayotgan ta'lim-tarbiya ishlari tizimida katta o'rin olmoq'i lozim. Zero, mustaqillik sharoitida tarbiya va ta'lim o'zining milliy jihatlarini yanada kengroq namoyon etmoqda.

Tadqiqotchilar kishi madaniy ko'nikmalarni go'dakligida va ilk bolaligida faol o'zlashtiradi, degan fikrda yakkildirlar¹¹. Kadrlar tayyorlash milliy dasturida

¹⁰ Saidov M. Erkin va farovon hayotni yuksak ma'naviyatsiz qurib bo'lmaydi. //Erkin va farovon hayotni yuksak ma'naviyatsiz qurib bo'lmaydi. – T.:O'zbekiston, 2006. – B.23– 35.

¹¹ Qarang:Rubinshteyn S.L. Osnovi obshey psixologii. – M.: Pedagogika, 1989; Vigotskiy L.S. Sobr. Sochinenie v6 t. – M., 1983. T. 3; Djems U. Psixologiya. – M.: Pedagogika, 1991; Freyd Z. Vvedenie v psixoanaliz. Lektsii. – M., 1989; Mirovozzrencheskoe vospitanie lichnosti. – T.:TGPI im. Nizami, 1991. – S. 17– 63; Gadjeiev A.M. Alfavit

O'zbekiston yoshlarining uzluksiz ta'limi tizimini rivojlantirishda maktablar, oliy va o'rta maxsus o'quv yurtlarigagina emas, balki maktabgacha tarbiyaga ham katta ahamiyat berilayotgani tasodifiy hol emas. Madaniyatni o'zlashtirish olti-etti yoshgacha davlat va nodavlat maktabgacha bolalar muassasalarida hamda oilada amalga oshiriladi¹².

Hozirgi adabiyotlarda insonning shaxs sifatida rivojlanishining turli boshichlari hamda dinamikasi ajratib ko'rsatiladi. Masalan, go'daklik yoshi – 0 dan 2 yoshgacha, ilk bolalik – 2 yoshdan 4 yoshgacha, bolalikning o'rtasi 5-7 yosh; bolalikning oxiri – 8-12 yosh; o'smirlik davri – 13-17 yosh; yoshlik – 18-22 yosh; ulg'ayish – 23-30 yosh; o'tish davri – 30-35 yosh; yetuklik – 35-50 yosh; keksalik – 51-65 yosh; qarilik – 65 yoshdan yuqori¹³. Insonning shaxs sifatida rivojlanishi jarayonini nisbatan umumlashtirib, quyidagi boshichlarga bo'lish mumkin: bolalik, o'smirlik, yoshlik, yetuklik, keksalik davrlari.

Maktabgacha yosh – kishini shaxs sifatida shakllantirishning muhim davri. Kishilar bilan aloqada bo'lmasdan o'sgan bolalarda onda-sonda bo'lsada uchraydigan holatlar ko'rsatishicha, ijtimoiy jihatdan normal bo'lmagan muhitda individni bir oz bo'lsada muvaffaqiyatli shakllantirib bo'lmaydi. Bu yoshda muvaffaqiyat bilan shakllantirish mumkin bo'lgan fazilatlarni esa rivojlanishning nisbatan kech keladigan boshichlarida hosil qilib bo'lmaydi¹⁴.

Maktabgacha yoshda ma'naviy ko'nikmalarni o'zlashtirish oddiy jismoniy odatlarni ost ong darajasida o'zlashtirish bilan uzluksiz bog'liq ravishda kechadi. Aftidan, bola bu yoshda hali Vatan, o'z xalqiga mansublikdan faxrlanish singari tushunchalarni anglamasa kerak, madaniyatni o'zlashtirish esa uni atrofdagilar va, birinchi navbatda, ota-onasi qanchalik egallaganiga bog'liq bo'ladi. Yirik olim U.Jems bolalikda xotira kuchli darajada faol va harakatchan bo'lishini ta'kidlaydi: "Bu davrda (qarilik davrida – F.F.) bolalikda hosil qilingan yo'llarning ajoyib tarzda barqaror ekanligi ayon bo'ladi: yoshi ulug' keksa kishi boshqa hamma narsani unutsa ham, ilk yoshligidagi xotiralarini saqlab qoladi"¹⁵.

Hozir bolalarning rivojlanishiga taalluqli bir qancha asosiy nazariyalar mavjud. Ayni mahalda, o'zligini anglashning hosil bo'lishi favqulodda bahsli masala bo'lib qolayotgani ta'kidlandi¹⁶.

soznaniya. – T.:TGU, 1999. – S. 18-30; Xolmatova M. Oilaviy munosabatlar madaniyati va sog'lom avlod tarbiyasi. – T.:O'zbekiston, 2000.B.– 90-110. SHirokova I.G. Sotsiologiya. – M.: Prior, 2001. – S. 54-85; Muxamedova Z.M. Paradigma gumanizatsii, obrazovaniya. – T.:TashMI, 2004. – S. 115-121; Medjidova A.X. Ekoantropokosmizm. – T.:Fan, 2006. – S. 155-163.

¹² Qarang: Kadrlar tayyorlash milliy dasturi. //Barkamol avlod – O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. – T.:Sharq, 1998. – B.47.

¹³ Qarang: Abramova G.S. Vozrastnaya psixologiya. – M.: AP, 2001. – S. 356-622.

¹⁴ Qarang: Giddens E. Sotsiologiya. – M.: Editorial URSS, 1999. – S. 68-71.

¹⁵ Djems U. Psixologiya. – M.: Pedagogika, 1991. – S.193.

¹⁶ Qarang: Giddens E. Sotsiologiya. – M.: Editorial URSS, 1999. – S. 76.

Z.Freyd (1856—1939) konsepsiyasi asosiy nazariyalardan biri bo'lib qolmoqda¹⁷. Unda ijtimoiylashuvning emotsional tarkibiy qismlariga, bola o'z mayllarini qay tarzda nazorat qilishiga katta e'tibor qaratilgan. Bu – kishi uchun eng muhim boshich. Insonning o'zligini anglashi hamda yoshi katta, shakllanib bo'lgan shaxsning xulq-atvori ilk bolalikdagi taassurotlarga asoslanadi. Freyd o'zligini anglash ost ong shiddatini bosish vositasida rivojlanadi va ijtimoiy normalar bilan o'zining ongsizligi o'rtasidagi mutanosiblikka rioya etishga bog'liq bo'ladi¹⁸, deb hisoblaydi.

Amerikalik sotsiolog va faylasuf J.G.Mid (1863-1931) bolada uning o'z Meni hissini shakllantirishni muhim deb hisoblagandi. Bolaning ijtimoiylashuvi o'yin shaklida, kattalarning xatti-harakatiga taqlid tarzida yuz beradi, deb hisoblagandi u¹⁹. Bular rolli o'yinlar bo'lib, insonning o'zligini anglashi shu orqali sodir bo'ladi. Ya'ni ijtimoiylashuv jarayoni bolaning ixtiyorsiz istaklaridan o'ziga chetdan turib qarashga qodir ijtimoiy shaxsga qarab yurish orqali yuz beradi. Bu besh yoshga borib shakllanadi. Navbatdagi boshich bola tomonidan umumiy qadriyatlar va axloqiy yo'l-yo'riqlarni, madaniy an'analarni bilishdir. Bu davr sakkiz-to'qqiz yoshdan boshlanadi. Ya'ni, bu davrda faol va anglagan holda shakllanish, shu jumladan tarixiy ong va tarixiy xotiraning shakllanishi sodir bo'ladi. Mazkur jarayonlarda bola ongingning rivojlanishida uning yangidan-yangi so'zlarni o'zlashtirishi muhim rol o'ynaydi, chunki “quyosh tomchi suvda aks yetganidek, ong o'zini so'zda aks ettiradi. Kichik olam katta olamga, jonli hujayra organizmga, atom kosmosga kirganidek, so'z ongga taalluqlidir. U ongingning kichik olamining aynan o'zidir. Tushunib olingan (anglangan) so'z inson ongingning mikrokoindidir”²⁰.

Shveysariyalik olim J. Piaje (1896-1980) konsepsiyasi eng ko'p yoyilgan nazariyalar jumlasiga kiradi; unda asosiy e'tibor kognitiv rivojlanishga qaratildi²¹. Kognitiv rivojlanish o'zi haqida hamda atrofidagilar haqida o'ylash qobiliyatini anglatadi. U bolaning sodir bo'layotgan hodisalar ma'nosini anglashga faol urinishini, ayniqsa, muhim, deb hisoblagandi. Bola axborotni o'ziga shunchaki singdirmaydi, u faol bo'lib, undan tanlab oladi va o'zicha talqin qiladi.

Bizning zaminda mustaqil davlat so'nggi o'n olti yil ichidagina mavjud bo'lmay, deyarli uch ming yillik tarixga egaligini bolaning ongiga yetkazish darkor. Kelajagi buyuk davlat qurishni maqsad qilib olgan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov Amir Temur singari ajdodlarimiz ishini davom ettirmoqda. Vatanimiz tarixida ozodlik hamda mustaqillik uchun kurash olib borgan Shiroq va

¹⁷ Qarang: Freyd Z. Vvedenie v psixoanaliz. Lektsii. – M.: 1989. – S. 11– 12.

¹⁸ Freyd Z. Vvedenie v psixoanaliz. Lektsii. – M.: 1989. – S.344-349.

¹⁹ Bu haqda batafsil qarang: Andreeva G.M. Sotsialnaya psixologiya. – M.: Aspekt Press, 2001. – S. 45, 112- 113, 121.

²⁰ Vigotskiy L.S. Sobr. Sochinenie v 6ti t. – M.: Pedagogika, 1983. T.3. – S. 301.

²¹ Qarang: Piaje J. Izbrannye psixologicheskie trudy. – M., 1994. – S. 17-49.

Spitamen singari ko'plab qahramonlar o'tgan. Markaziy Osiyoda davlatchilik mavjud bo'lgan butun davr mobaynida o'z mamlakatining ravnaqi uchun jon kuydirgan ko'plab buyuk hukmdorlar o'tgan. Ular orasida Amir Temur va Temuriylar alohida o'rin egallashadi. Madaniyatimiz Imom Buxoriy, Termiziy, Marg'inoniy, Forobiy, Ibn Sino, Beruniy, Xorazmiy, Yusuf Hamadoniy, Yassaviy, Bahouddin Naqshband, Ulug'bek, Navoiy, Bobur singari diniy va dunyoviy olimlar hamda ijodkorlar tufayli umuminsoniy tsivilizatsiya yutuqlarida ko'zga ko'rinarli o'rinni egallaydi²².

Milliy istiqlol g'oyalarining muhim qoidalari, shu jumladan buyuk o'tmishimizdan o'z-o'zidan kelib chiqadigan maqsad – buyuk davlat barpo etish mazkur bag'oyat boy meros asosida tabiiy ravishda idrok etiladi.

²² Qarang: Abdunabiev A. Vklad v mirovuyu tsivilizatsiyu. – T.:O'zbekiston, 1998. – S. 5–94; Saifnazarov I., Nuritdinov Yo. Velikie uchenye mysliteli TSentralnoy Azii perioda Vostochnogo Rennessansa. – T.:TGEU, 2005. – S. 4-49; Sangilov M. Korifei filosofii Drevnego Vostoka. – T.:TAI, 2006. – S. 105.